

וְהָיָה כִּי יִשְׁאַלְךָ בִּנְךָ

שתי מצוות בולטות בפרשתנו. האחת, המצווה הראשונה בספר 'שמות', מתייחסת ללוח השנה: "הַחֲדָשׁ הַזֶּה לָכֶם רֵאשִׁית חֲדָשִׁים, רֵאשִׁון הוּא לָכֶם לְחֲדָשֵׁי הַשָּׁנָה" (שמות יב, ב), האחרת, היא מצוות הפסח (י"ג, ח): "וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר בְּעֶבֶר זֶה עָשָׂה ה' לִי, בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם". שתי מצוות אלו והמושגים המבוטאים בהם: זמן וחינוך קשורים זה בזה.

שני השעונים

אנו חיים על פי שני שעונים. האחד, במחוגיו הנעים בתנועה מעגלית מתמדת, מחקה את הזמן המחזורי של הטבע, את "יְמֵי הָאָרֶץ, זֶרַע וְקָצִיר וְקָר וְחֹם וְקֹץ וְחָרֵף וַיּוֹם וְלַיְלָה" אשר "לֹא יִשְׁבְּתוּ" (בראשית ח', כב), ויחזרו על עצמם. השעון השני, המראה את השעה הנוכחית בלבד, מחקה את הזמן הקווי של ההיסטוריה והביוגרפיה, זמן שהוא בלתי הפיך ולעולם אינו חוזר על עצמו. אלה הם "עיגולים וישר", שני פרצופי הזמן. הזמן העגול והאדיש, מול זמן ה"ישר", הזמן שהוא קווי וקטעי. זהו הזמן הטורף את יצוריו, הוא שעון חול, כשעל ידו מוצב חרמש הכיליון.

הכיליון מתבטא במוות, אך גם בשכחה, מותן והיעלמותן של חוויות חיינו, הנסוגות ללא הרף אל העבר. סכנת השכחה מאיימת על היחיד, קל וחומר על החברה. היחיד נלחם בשכחה על ידי הזיכרון, יסוד חשוב בחייו הביולוגיים והפסיכולוגיים. כיצד עושה זאת החברה? החברה האנושית מורכבת מבני תמותה; כשיעלם הדור שחי את החוויה, יציאת מצרים או הקמת המדינה, ייעלמו גם זיכרונותיו. החברה חייבת לבנות מנגנון זיכרון תרבותי, לא טבעי, כדי שהדורות הבאים לא יחזרו שוב אל הפראות. זיכרון מושתל זה, הוא החינוך. לולי החינוך, תאבד התרבות, ואף הקשר לטבע, שהרי ידיעת הטבע, תרבות היא. "והגדת לבנך" מבטא את סוד ויסוד החינוך, את החובה להוריש את רכושנו הרוחני לדור הבא, כדי לדאוג להמשכיות, ולאפשר את ההתפתחות וההתקדמות, שהן קומה נוספת על הקומה הקודמת שכל דור מעביר ליורשיו: חוויות, ידע, ערכים.

לידתו של החינוך

החינוך הוא הכרחי בחיינו החברתיים, אך גם בחיינו האישיים. רק החינוך יכול להבטיח את התפתחותו ומימושו העצמי של האדם. מתי מתחילים אנו לחנך למוסר וערכים? פרויד לימד שאנו עושים זאת כאשר אנו קובעים בפני הבן גבול אדיפלי: את ההבדל בין היחס אב-אם, ליחס בן-אם. כך נולד הבסיס לדיני העריות. ברור שיש מערכה קודמת בתהליך החינוך, וזאת כשהתינוק לומד לשלוט בעשיית צרכיו. כאן נפגשות האתיקה והאסתטיקה, וכפי שכתב ר'

שמשון רפאל הירש בפירושו לבראשית (ב, ט): "חברה שאינה חסה על היפה, גם האדם יגדל בה פרא. שמחת האדם בהרמוניה אסתטית קרובה לשמחתו בהרמוניה מוסרית".

בעיני קיימת מערכה נוספת בחינוך המוסרי, החינוך ה"אורלי", וזאת כשהתינוק לומד לדבר. הציווי "והגדת לבנך" מכיל את סודו. ההגדה עצמה, השפה, היא עצמה העברת הזיכרון הקולקטיבי, והיא גם, לדעתי, היסוד הראשון של החינוך המוסרי. בטוח אני שכולנו מכירים את התופעה בה ילדים קטנים נואמים נאומים ארוכים, במעין ג'יבריש בלתי מובן. הילד מצוי אכן בפני אתגר ענק. כדי לתקשר עם הסביבה האנושית, להביע את רצונותיו ולהשיג את מבוקשו חייב הילד הקטן ללמוד את המשמעות השרירותית של המילים, שלא הוא קבע אלא החברה (כיסא, בקבוק, דלת וכדו') ולקבל את עול כללי המשחק של השפה, את הדקדוק המאפיין כל שפה ושפה. אמרתי "כללי משחק", ואכן חייב הילד ללמוד לשחק, מהשפה ועד לשחמט ולכדורסל. לשחקן יש חופש, אולם חופש זה אפשרי במסגרתם של כללים וחוקים. לא קל להישמע בנאמנות לכללים אלה, היצר הרע מפתה אותנו לרמות ולזייף. ואכן, זהו מהותו של המוסר, לשלוט עליו, להיות חופשיים במסגרת חוקים.

חינוך ודיכוי?

פעמים רבות שומעים אנו את הטענות שאין לחנך לערכים, כאילו "והגדת לבנך" אינו אלא אמצעי דיכוי נוסף, "כאילו" אנו מכריחים אותו ללכת בדרכנו. הראי"ה קוק היה מודע לשאלה זאת, ובעקבות רמ"ח לוצאטו, הפנה אותנו במאמרו "טללי אורות" לפסוק מופלא (ירמיהו לא, לג): "וְלֹא יִלְמְדוּ עוֹד אִישׁ אֶת רֵעֵהוּ וְאִישׁ אֶת אָחִיו לֵאמֹר דַּעוּ אֶת ה' כִּי כֻלָּם יִדְעוּ אוֹתִי לְמַקְטָנִם וְעַד גְּדוֹלָם". ירמיהו מנבא כאן על ביטול החינוך! והראי"ה קוק מסכים לכך, כי הוא האמין שהאדם יכול לשאוב ממעמקי נפשו הוא את כל האידיאלים והערכים. אני רוצה להאמין שהצדק אתו, והדברים יתגשמו בעידן המשיחי. המשיחיות קובעת עבורינו מטרות, אך היא לפעמים מסוכנת, כי היא מביאה אנשים רבים לחשוב שהעידן המשיחי כבר הגיע. או אז הם מפסיקים לראות את המציאות האפורה על בעיותיה וסכנותיה. האידיאלים הדמוקרטיים על פתיחות וחופש בחינוך הם מופלאים, אך טרם הגענו לעידן המשיחי. הסכנות מאיימות על בית הספר, והן באות לידי ביטוי לא בכיתה, אלא בחצר, במיקרוקוסמוס של המציאות האמיתית, המודרך ו"מחונך" על ידי ספרות זולה, סרטי ווידאו וסדרות טלביזיה.

בהקשר זה בולטים דבריו של רבי לוי בן גרשם (הרלב"ג) על הפסוק במשלי (כב, ו): "חֲנֹךְ לְנֶעֶר עַל פִּי דָרְכּוֹ - - גַּם כִּי יִזְקֶינָה לֹא יִסּוֹר מִמֶּנָּה". הוגים רבים ראו בפסוק הזה ביטוי לצורך להגיע אל הנער ואל הנערה כפי מה שהם, "בגובה העיניים". דווקא לאור זאת מרשימים דבריו של הרלב"ג, שפירש את הפסוק בצורה הפוכה: "חנך לנער - אשר יחונך לנער על פי הדרך אשר מנהגו וטבעו ללכת בה, לחשבו והשגתו שכבר יקבל המוסר כאשר יגדל, הנה ימשך שלא יוכל להסירו אחר זה מהדרך הרעה ההיא וגם לא יסור ממנה מעצמו וגם בעת זקנתו". לפי הרלב"ג הפסוק מבטא אירוניה מרה, המבטאת את מציאות בהרבה ממוסדות החינוך בעולם המערבי. לפעמים דרכו של הנער מסוכנת, ועל כך אומר החכם בפסוק קלאסי (משלי יג, כד): "חוֹשֵׁךְ שֶׁבִטּוֹ

שׁוֹנָא בְּנוֹ - וְאַהֲבֹ שְׁחֲרוּ מוֹסֵר". ה"שֶׁבֶט" איננו דווקא המקל של העונש הגופני. אולם הוא שבט-שרביט האוטוריטה, הסמכות, המשמעת. החכם מלמד אותנו פרדוכס טריוויאלי. טועה מי שחושב שההשלמה עם מעשי הבן פירושם אהבה. אדרבה, "חוֹשֶׁךְ שֶׁבֶטוֹ" אינו אוהב אלא "שׁוֹנָא בְּנוֹ". האוהב האמיתי "שְׁחֲרוּ מוֹסֵר". "שְׁחֲרוּ", מה מופלאה מילה זאת! הקדם והשכם את המוסר ל'שחר', לשעות השחרית של האדם, לימי ילדותו וצעירותו. המאבק באלומות בבית הספר מיועד לא רק להגנת החלשים הזכאים לחיות ללא סכונים וללא סיכונים, אלא למניעת הפיכת החצר לחממה לצמיחת פושעים עתידיים. ההתחשבות הליברלית בבריונות אינה אהבת האדם, היא בפועל שנאה והפקרה.

אלה הם יסודות מצוות החינוך. התורה מחנכת על ידי המעשים והסמלים. מצוות הפסח יוצרות מחזה תיאטרלי שכולנו שחקניו, הבא לעורר את הבנים וליצור הזדמנות להעביר לדור הבא את הזיכרון ההיסטורי (שמות יג, יד): "וְהָיָה כִּי יִשְׁאַלְךָ בֶּןְךָ מָחָר לֵאמֹר מָה זֶה - וְאָמַרְתָּ אֵלָיו בְּחֹזֶק יָד הוֹצֵאתִנִּי מִמִּצְרָיִם מִבֵּית עֲבָדִים". במצוות חינוך זאת מגדיר ספר 'שמות' את זהותנו הישראלית. אלא שדרך ארץ קדמה לתורה. מצווה זאת מצטרפת אל מצוות החינוך שבספר 'בראשית' (יח, יט) המגדירה את זהותנו האנושית בדרכו של אברהם: "כִּי יִדְעֻתִּיו לְמַעַן אֲשֶׁר יֵצֵא אֶת בְּנָיו וְאֶת בֵּיתוֹ אַחֲרָיו, וְשִׁמְרוּ דִּרְךְּ ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט".